

ГОЛОВКО О. М.

доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
професор кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету
E-mail: oholovko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЗМІСТ І СПРЯМОВАНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПРАВА І ДЕРЖАВИ
ЗА МАКСИМОМ КОВАЛЕВСЬКИМ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена комплексному аналізу наукового доробку видатного вченого-суспільствознавця Максима Максимовича Ковалевського (1851-1916) у контексті історіософії та соціології права. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подолання невизначеності соціологічної традиції в сучасному українському правовому дискурсі, а також потребою деконструкції імперських міфів щодо «приватизації» постаті вченого російською наукою. Метою статті є характеристика змісту розвитку права крізь призму соціологічної теорії М. Ковалевського, виокремлення його самобутніх поглядів на право як соціокультурний феномен. У роботі використано методи: історико-генетичний, системний, порівняльно-історичний. Науковий підхід автора дозволяє простежити зв'язок між європейським позитивізмом та оригінальною українською правничою думкою межі XIX–XX століть.

Короткий зміст результатів дослідження. У результаті аналізу встановлено, що М. Ковалевський виступив одним із фундаторів соціологічного різновиду позитивізму, який радикально відрізнявся від легістично-догматичного підходу. В основі його вчення лежить концепція генетичної соціології, яка розглядає право як невіддільний соціальний продукт, що зароджується одночасно з першими людськими союзами, випереджаючи появу держави. Центральною категорією в теорії вченого є соціальна солідарність. На відміну від марксистської теорії класової боротьби, Ковалевський вбачав у солідарності головну рушійну силу суспільного прогресу. Для Ковалевського право є нормативним виразом солідарності. Вчений критикував метафізичні доктрини природного права, вважаючи їх відірваними від практики, проте водночас заперечував і всевладдя держави у творенні правових норм. У статті детально розібрано трансформацію категорій «справедливість», «свобода» та «права людини» в системі Ковалевського. Справедливість трактується не як абсолютна ідея, а як мінлива вимога суспільної солідарності, що еволюціонує разом із середовищем. Свобода ж розглядається як умова розвитку автономії особистості, яка не суперечить солідарності, а є необхідним елементом сучасного конституціоналізму. Особливу увагу приділено внеску вченого у порівняльне правознавство та його впливу на світову науку.

Висновки. Наголошується на об'єктивістському характері теорії М. Ковалевського, де право постає продуктом соціогенезу, а не лише державною волею чи абстрактним ідеалом. Концепція соціальної солідарності дозволила вченому обґрунтувати еволюційний шлях розвитку суспільства як альтернативу революційним потрясінням. Спадщина Ковалевського, просякнута українським культурно-ідентичним кодом та європейським інтелектуалізмом, залишається фундаментальним підґрунтям для розвитку сучасної філософії права та соціологічної юриспруденції в Україні.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Максим Ковалевський, соціологічна юриспруденція, соціальна солідарність, генетична соціологія права, історіософія права, порівняльне правознавство.

Як цитувати: Головка О. М. Зміст і спрямованість історичного розвитку права і держави за Максимом Ковалевським. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право».* 2026. № 41. С. 64-73.
<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-05>

In cites: O. M. Holovko (2025) Content and direction on the historical development of Law and the State according to Maxym Kovalevsky. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»,* (41), P. 64-73.
<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-05> (in Ukrainian)

*«Я народився в Україні, люблю її мову,
її пісні, її перекази і ніколи не переставав
вважати себе її сином»
Максим КОВАЛЕВСЬКИЙ
(до 175-річчя з дня народження)*

Актуальність проблеми. Максим Максимович Ковалевський (1851 – 1916) є однією з найбільш значущих постатей вітчизняного суспільствознавства і суспільних наук кінця

XIX – початку XX століття. 8 вересня поточного року наукова громадськість України і світу відзначатиме 125-річчя від дня його народження. Ковалевський досліджував проб-

леми права, соціології, історії, економіки. Образно можна сказати, що вчений входив до «вищої ліги» тогочасних європейських і світових учених у галузі суспільних наук. Його ім'я було відоме далеко за межами Російської імперії, підданим якої він був.

Вчений значну частину життя працював у Західній Європі, викладав у європейських університетах, досконало знав кілька іноземних мов, писав ними наукові праці й читав лекції, спілкувався і дискутував з провідними мислителями свого часу, наприклад, з Марксом та Спенсером. Масштабність наукового дару Ковалевського визнавалася і сучасниками, і послідовниками.

Про це свідчить і та обставина, що мало кого з мислителів – вихідців з України – російська великодержавна наука настільки прагнула зробити «своїм», як його, «приватизувати» доробок і саму особистість. Думається, немає потреби вступати в дискусію з цього приводу, оскільки український культурно-ідентичний код проявляється і у європейському мисленні та визнанні Ковалевського, і у його громадянській позиції щодо українського культурно-національного розвитку. З цих же міркувань не вбачається необхідним аналіз поглядів ученого в сучасній російській науковій літературі (розхожою у ній є цілком ідеологічно детермінована і сфальсифікована теза про те, що Ковалевський був «першим російським соціологом»). Звернення до його доробку обумовлене й завданням українського правознавства, спрямованим на подолання ситуації, влучно охарактеризованої О. Сердюком: «В українському науковому правовому дискурсі соціологічна традиція залишається невиразною та суперечливою» [24, с.812].

Його розв'язання вимагає звернення до доробку видатних українських учених кінця XIX – початку XX століть. Вчення Ковалевського було системним і масштабним. Він розглядав суспільство у динаміці, у розвитку; з цих позицій підходив до характеристики правових явищ і процесів. Залучення вченого до європейського наукового суспільствознавчого контексту стало чинником його впливу на континентальне (романо-германське) правознавство, а через доробок його учня, який став видатним соціологом і соціологом права у США, П. Сорокіна – на аналітичне (англо-американське) правознавство.

Зміст права, його інтерпретація є основним питанням філософії права. Загальнопоширений в юридичній практиці догматичний підхід до права ізолює його від загальнокультурного контексту, дозволяє розв'язувати приватні прикладні завдання правознавства, але може мало що пояснити на рівні узагальнень, простежити причинно-наслідкові зв'язки не між власне юридичними фактами, а загальнокультурними феноменами.

Не втрачає актуальності питання про зміст і спрямування самого розвитку права, про формування правового ідеалу як сфери належного, про трансформацію нормативного матеріалу відповідно до ідеї удосконалення права, не говорячи вже про те, що ідеальна сутність права ускладнює саме питання про його прогрес, підвищення ефективності як головного суспільного регулятора. Під кутом зору історіософії права наукова спадщина Ковалевського спеціально не досліджувалася, хоча наукова актуальність цієї проблематики видається незаперечною.

Аналіз досліджень і публікацій. Значущість наукового доробку Ковалевського у різних галузях науки обумовила постійну й тривалу, вже понад століття, увагу науковців до нього, дослідження, аналіз, трактування. Лише за життя вченого різними мовами й різного обсягу побачили світ близько 770 наукових, публіцистичних, політичних публікацій. Для розуміння цілісності картини наукового аналізу творчого надбання вченого велику роль відіграла узагальнююча праця, створена дослідниками Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [19], у якій відображено як численні публікації вченого, так і великий масив студій про його доробок і особистість. Останніх нараховується біля 800. Переважно науковий аналіз у цих працях стоєть на ґенетичній соціологічній теорії Ковалевського [29, 30, 17, 32, 18], його доктрини розвитку суспільства [28, 31], соціологічного обґрунтування права [25, 20 – 22, 12], внеску в історико-правову науку [23, 1, 2] та формування науки порівняльного правознавства [6, 13–16, 26, 27]. Наскільки відомо, розгляд вчення Ковалевського під кутом зору історіософської характеристики розвитку права як соціокультурного феномену, спеціально не досліджувався. Разом з тим, автор усвідомлює, що оголошена наукова проблема є надто глибокою і

масштабною, щоби бути розкритою в межах статті.

Мета дослідження. Характеристика змісту розвитку права і його історіософського підґрунтя з позицій соціологічної теорії права М. М. Ковалевського.

Методи дослідження. Досягнення зазначеної мети обумовило вибір методів дослідження. Воно здійснене у річці діалектичного підходу. Оскільки історіософський зміст поглядів Ковалевського на право постає з текстів його наукових робіт, застосовувалися загальнонаукові методи дослідження: логічний – щодо викладення теоретичного матеріалу вченим, системний (оскільки аналізувалася система його поглядів на право і правову систему як підсистему соціальної системи), герменевтичний – у контексті з’ясування змісту наукових текстів з загальносоціальної, історичної та правової проблематики. Спеціально-наукові методи використовувалися у контексті особливостей їх застосування самим Ковалевським у його науковому пошуку: історико-генетичний – щодо формування ним власної теорії генетичної соціології та інтерпретації права з її позицій, здійснення історико-правових досліджень; порівняльно-правовий – щодо аналізу розробки вченим власне самого порівняльно-правового методу та його застосування до історико-правових досліджень та реконструкції системи права і державного ладу окремих історичних суспільств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Максим Максимович Ковалевський походив зі слобідськоукраїнського старшинського козацького роду. Народився на Харківщині, закінчив місцевий університет. Був професором Стокгольмського, Оксфордського, московського, петербурзького університетів. Правник, соціолог, історик. Один із фундаторів соціології права і порівняльного правознавства. Державний діяч Російської імперії. Основні праці з правничої проблематики: «Закон і звичай на Кавказі», фундаментальний труд «Походження сучасної демократії», «Загальне конституційне право», «Загальне вчення про державу», «Соціологія» (приділялася велика увага соціології права), «Нарис походження й розвитку сім’ї й власності», «Демократія і її політична доктрина». Відомими є: прихильність Ковалевського завданням українського культурно-національного розвитку; його відповідна культурницька діяльність,

зокрема редагування ним першої української енциклопедії «Український народ в його минулому та теперішньому». Про українство вченого писав М. С. Грушевський [5]. Разом з тим, обставини імперського гноблення України росією у кінці XIX – на початку XX ст. обумовили, що праці вченого видавалися, по-руч з європейськими, російською мовою.

У досить молодому віці, будучи студентом Харківського університету, Ковалевський познайомився з фундаментальною працею Конта «Курс позитивної філософії». З того часу починається зацікавленість майбутнього видатного вченого соціальними науками, соціологією («соціальною фізикою», як полюбляв називати її Конт), філософією позитивізму. Позитивізм реалізувався у науковому світогляді Ковалевського згодом саме як соціологічне розуміння права, те, що у майбутньому отримає назву соціологічної юриспруденції. Захоплення соціальними науками, соціологією привело Ковалевського до соціологічного різновиду позитивізму на відміну від позитивізму власне юридичного, легістсько-догматичного (з переконанням останнього у першості держави у творінні права, її всевладді, примусі як основі права, вторинності права відносно держави). Паралельно зі зверненням до соціології, яка в світовій науці переживала період становлення, Ковалевський плідно займався проблемами конституційного права та історико-правовими дослідженнями.

Формування соціологічного підходу до права, соціологічної юриспруденції як міждисциплінарної науки (вочевидь відмінності підходів соціологів до соціології права та правознавців – до соціології ж права – збережуться завжди, і це, як видається, лише на користь цій сфері наукового знання!) традиційно пов’язують з іменами Р. Ієринга, Г. Спенсера і особливо – Е. Дюркгайма, Л. Дюгі, Г. Зіммеля, Г. Канторовича, Є. Ерліха. Однак, Ковалевський раніше багатьох з них сформував власний цілісний соціологічний підхід до права. Його вчення було цілком самобутнім і оригінальним завдяки зв’язку з історико-правовими і порівняльно-правовими дослідженнями. Воно сформувалося як генетична соціологія і генетична соціологія права. Її сутність полягає у розумінні суспільства та його правової системи з позицій соціальної динаміки, причинно-наслідкових зв’язків, історичного розвитку, поєднання історичних, правових, етнографіч-

них знань, системності й взаємопов'язаності суспільних явищ і процесів. Право для Ковалевського – невіддільний соціальний феномен: «...право зароджується разом з першими соціальними союзами...» [7, т.1, с.63].

Соціологічне обґрунтування права, таким чином, призводить і до генетичної соціологічної теорії права, що підкріплює необхідність і значення історико-правових досліджень, причому не лише в контексті аналізу власне нормативного матеріалу, а й усієї правової матерії, й ще ширше – інтерпретації соціальної глибини права, суспільного контексту його розвитку і застосування. З глибоких досліджень історії права і суспільства в цілому, опрацювання методології цих студій Ковалевський підходив до сутнісно головного питання історіософії права про прогрес у суспільстві й праві [3, с.280].

У своїй теорії мислитель розвиває вчення видатних попередників: Конта (щодо застосування емпіричних знань, зокрема порівняльно-правових, у дослідженні суспільства); Ієринга (стосовно інтересів як рушія суспільних процесів і взаємопов'язаності права та інших суспільних явищ); Спенсера (щодо генетично-еволюційного механізму розвитку суспільства). Фактично паралельно з Дюркгаймом він опрацював одне із засадничих понять соціології та соціології права – категорію соціальної солідарності. У обох випадках солідарність як іманентна категорія суспільства протиставляється вченню про класову боротьбу Маркса, але Дюркгайм і Ковалевський розуміють її дещо відмінно.

Для першого – вона головний соціальний «розчин», який зберігає єдність суспільства, не дає йому зруйнуватися і загинути під уламками наслідків нищівних суспільних конфліктів і катаклізмів (будь то гоббсова «війна всіх проти всіх» чи марксова класова боротьба). Для другого – це головна рушійна сила суспільного розвитку, соціальної історії, чинник формування і розвитку нормативних регуляторів (передусім права) та соціальних інститутів. Відповідно, до обох випадків підходить ідея Дюгі щодо розуміння права як нормативного, зовнішнього виразу солідарності, тобто як норми солідарності.

Саме солідарність притаманна людському суспільству, яке перестало бути стадом первісних людських істот. Вона породжує право як свою норму, а отже, право формується

раніше за державу і незалежно від неї: «На основі ... солідарності у середовищі людських орд, материнських і патріархальних родів, що виникли раніше за державу, з'являється право» [8, с.34]. Право виникає разом з першими суспільствами як відповідь на зростання потреби в солідарності [див.: 8, с.35]. Як наслідок, Ковалевський як еволюціоніст і історик безумовно позитивно дає відповідь на запитання, чи змінюється право в контексті історичного розвитку, чи воно вдосконалюється і прогресує, і в чому полягає сенс цього прогресу: «Соціальна динаміка ... дає нам ... загальну формулу прогресу, тобто закони, які управляють зростанням людської солідарності...» [8, с.40].

Варто наголосити, що вчення Ковалевського, це, по суті, «чисте» соціологічне розуміння права. Як видається, маємо підстави віднести його до парадигми об'єктивного обґрунтування права. Воно є наслідком і результатом розвитку не економічних чинників (як у Маркса і Енгельса), не особливостей законів психології людини (як у Тарда і Петражицького), а сукупності всіх соціальних чинників, у серцевині яких і полягає та сама солідарність. Декларуючи тісну взаємопов'язаність і взаємозалежність у суспільстві права й інших соціальних інститутів, Ковалевський, як видається, все-таки більше звертає увагу на вплив розвитку суспільства як цілісності на право ніж розвитку права на еволюцію суспільства. Право для нього більше продукт соціогенезу ніж його чинник.

Як наслідок, в ученні Ковалевського ми не бачимо інтегративної (інтегральної, синтетичної) доктрини права, яка сформувалася завдяки саме соціологічному підходу до права на початку XX століття в Європі та США і дозволила зняти, здавалося б непримиренні, протиріччя між природно-правовою і позитивістською парадигмами. Як історик права Ковалевський вбачав у соціологічному погляді на право величезні евристичні можливості правової науки. Звідси – широке сприйняття його теорії генетичної соціології провідними істориками епохи. Варто зауважити, що її поділяв М. Грушевський, який також спирався на погляди засновника соціології Конта [4].

Сам Ковалевський дав наступне визначення генетичної соціології: «Генетичною соціологією називають ту частину науки про суспільство, його організацію і поступальний хід, яка опікується питанням про походження

суспільного життя і суспільних інститутів, якими є: родина, власність, релігія, держава, моральність і право...» [7, т.2, с.3].

Ковалевський, як видається, моніст. Саме тому соціологічне розуміння права він не прагнув гармонізувати з природноправовим і юридико-позитивістським, і, як наслідок, не прийшов, як зазначено вище, до інтегрального розуміння права. Суспільна солідарність для нього, по суті, такий же наріжний камінь теорії, як виробничі відносини і класова боротьба для Маркса чи еволюція і органічний розвиток для Спенсера. Ідея права, справедливості, вроджені права людини для нього – продукт суспільного розвитку, а не антропологічні засади філософії права. Доктрини природного права з наукових позицій Ковалевського позбавлені практичного і методологічного сенсу метафізичні вправи. Розвиток права не сприймається ним як просування сущого до належного, сформованого як ідея права. Право удосконалюється разом із суспільством і це удосконалення зводиться переважно до двох етапів: відкриття (винаходу) і наслідування (запозичення, насадження, словом, те, що в теорії порівняльного правознавства отримало назву акультурація).

Розуміння права Ковалевським в цілому відповідає духові ідей Конта і його соціальної фізики. Соціологія, вірніше її частина присвячена соціальній динаміці (а вона для вченого є головною, серцевинною): «...наука, водночас абстрактна і описова, вона оперує тому тим самим методом, що і біологія. Її висновками повинні керуватися й історик релігій, і історик мистецтва, моралі, економічного і політичного розвитку» [8, с.40]. Як бачимо, вчений не бере до уваги відзначену ще Ієрингом особливість причинності в суспільних науках і передусім праві, яка полягає у цілепокладанні й доцільності (те, що в останній рік життя Ковалевського розвинув і сформулював інший український правознавець Б. Кістяківський). Відтак, Ковалевський сприймав положення класичних природно-правових вчень спрощено. Він вважав, що ідея солідарності та її розвитку спростовує можливість існування категоричного імперативу Канта. Як видається, насправді протиріччя, і тим більше нерозв'язного, тут немає, якщо не відділяти солідарність від культурно-ціннісного контексту. Адже категоричний імператив, говорить про обов'язкову наявність цінностей свободи і справедливості, а не про їх конкретний зміст на певному істори-

чному етапі (варто згадати важливу неокантіанську концепцію Р. Штаммлера про природне право зі змінним змістом).

З рядків праць Ковалевського проступає переконання у остаточній методологічній перемозі соціологічного правового позитивізму. Він вказував, що XVIII століття – це занепад природно-правових теорій, які на його думку, є не що інше, як «метафізика моралі» [8, с.40]. Піддавалася критиці, як застаріла, і Німецька історична школа права з її «духом нації», який набуває прояв у нормах чинного права. При цьому легістський юридичний позитивізм також Ковалевським не сприймався. По-перше, самі його підходи до права як породження держави відкидалися беззастережним твердженням, що право виникає значно раніше за державу і незалежно від неї: «Таким чином, задовго до виникнення держави в інтересах сталості спільних союзів, тобто із-за турботи про збереження солідарності, виникають вже загальнообов'язкові норми, якими індивідуальні вчинки визнаються дозволеними або недозволеними діями, відповідно до того, чи відповідають вони вимогам суспільної солідарності чи не відповідають» [9, с.71]. По-друге, про марність спроб створити «чисту» загальну теорію права, позбавлену філософського контексту, як видається, свідчить наступна характеристика, дана їй Ковалевським, що загальна теорія права: «...ставить собі завданням філософське обґрунтування чинного законодавства» [7, т.1, с.68]. По-третє, вчений відзначав неможливість ізольованого від інших суспільних інституцій існування і розвитку права: «Право не розвивається саме з себе. Як відображення ступеня досягнутої суспільством солідарності, воно змінюється разом з розширенням її основ, викликаючи передусім у окремих видатних особистостях незадоволення чинними нормами і нові запити, які сила наслідування звертає спершу у вимоги громадської думки, у юридичну свідомість мас, а потім у звичай або закон» [8, с.41].

Таким чином, роблячи фундаментальний висновок щодо змісту розвитку права: «...Прогрес права не залежить від все більшого просякнення його метафізичними догмами природного закону, а від поступального руху сили суспільства. Воно одне і визначає собою різні трансформації права» [8, с.39], Ковалевський ускладнював собі пояснення справедливості свободи і прав людини як базових кате-

горій права, які він, без сумніву, не міг обійти у своїй доктрині права. Неприйняття природно-правових доктрин, у тому числі й теорій суспільного договору Гоббса, Спінози і Руссо, ставило перед мислителем завдання розкриття змісту справедливості поза контекстом ідеї справедливості, свободи – розв’язуючи колізію між зростанням солідарності та індивідуалізацією й автономією особистості, прав людини – не як природних і вроджених, а як продукту суспільного розвитку.

Справедливість як основу і підґрунтя права Ковалевський розглядав з позицій соціальної справедливості та її співвідношення з соціальною солідарністю. Об’єднання людей в суспільство, в суспільні інститути було умовою їх фізичного виживання і через нього втілювалася солідарність, виразом якої у спілкуванні людей, у прагненні запобігти й подолати конфлікти і виступала справедливість. Соціальна справедливість є не що інше як прояв вимоги суспільної солідарності [9, с.83]. Вчений підкреслював, що вона не є абсолютною справедливістю, як він трактував філософсько-правову категорію справедливості у природно-правових теоріях [7, т.1, с.62].

Він неодноразово зазначав, що поняття справедливості, як і власне суб’єктивного права відрізняються на різних етапах суспільного розвитку: «...наше розуміння права і справедливості різко розходиться з поняттями, що панували серед людей, які жили при родовому, общинному чи феодальному ладі. Висновок ... полягає в тому, що поняття справедливого і несправедливого з плином часу змінилося у прямій відповідності зі змінами в суспільному середовищі» [8, с.60].

Поняття свободи Ковалевський також не вважав незмінним і залежним від конкретно-історичних обставин еволюції суспільства. Ступінь свободи зажить від суспільного ладу: «У дійсності ... ми зустрічаємо у деспотіях дуже різку станову й навіть кастову нерівність при повній відсутності свободи. ... Відсутність свободи співпадала з нерівністю ... зникнення останньої не лише не зменшувало її, а навпаки пішло з нею поряд» [9, с.60, 64]. Відповідним чином, індивідуалізм, спричинений зростанням свободи, не суперечить вимозі зростання суспільної солідарності: «...обмеження свободи, настільки ж особистої або громадянської, наскільки і політичної, стояло в минулому у тісному зв’язку з нерівні-

стю, яка породжується найрізноманітнішими видами опіки, які тяжіли над особистістю, - опіки релігійної, станової і родової. ... Зрівнювальна свобода не є химерою, а позитивним явищем сучасної громадянськості, що нею автономія особистості визнається не перешкодою, а умовою розвитку суспільної солідарності. Все майбутнє людства залежить від узгодження ... цих двох засад, які далеко не суперечать одне одному» [9, с.82-83].

Свободу Ковалевський вбачав невід’ємною засадою конституціоналізму. Вона ж спільно з суспільною солідарністю дає право народам, а це означає – українському, самим визначати свою історичну долю й можливість державної самоорганізації: «...міцним порядком політичного устрою можуть бути лише ті образи правління, при яких народ володіє свободою самовизначення в такій же мірі, як і члени, що входять до його складу, тобто за умови дотримання норм права, які своєю чергою є ... вимогами суспільної солідарності» [9, с.83].

Зі свободою Ковалевський пов’язує права людини, передусім з її індивідуальною свободою, гарантії якої закріплені в конституційному праві демократичних країн. Він і з цієї проблеми опонував з представниками природно-правових учень, починаючи з Локка, вважаючи, що розуміння прав людини є змінним, таким, що залежить від історичного суспільного контексту: «...право і держава впливають із одного джерела, переслідують одне завдання, відповідають одній і тій самій потребі – людській солідарності. Вимоги, які остання пред’являє... мінливі і непостійні» [10]. Тобто історична обумовленість змісту і обсягу прав людини Ковалевським відповідає сучасному доктринальному баченню їх поколінь.

Розширення свободи як ознака суспільного розвитку тісно пов’язана з правами людини. Отже, Ковалевський насправді певною мірою поділяв ідею Канта, з яким він полемізує, про право як міру свободи: «...з точки зору індивіда свобода покривається поняттям повноправності» [11, с.107]. Але у значно більшій мірі у ставленні до прав людини вчений, який стояв на позиціях генетичної соціологічної теорії права, проявляв погляди, притаманні юридичному позитивізму, зокрема щодо взаємозв’язку і взаємообумовленості прав людини і її обов’язків, тобто відповідальності: «Основу особистих прав складає ... судова відповідаль-

ність, відповідальність як приватної особи, так і чиновника, відповідальність всіх і кожного...» [11, с.49].

Приділяючи досить багато уваги проблематиці конституційного права, Ковалевський сформував власний ідеал конституційного ладу. Це конституційна, або «народна» монархія. Тут варто говорити, як видається, про розуміння ним монархічного начала у гегельянському сенсі.

Варто зауважити, що саме конституційний монархічний лад є своєрідним запобіжником від переродження демократії як в охлократію, так і авторитарну диктатуру, що сьогодні значна частина найбільш успішних демократій – конституційні монархії (Велика Британія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Данія та ін.). Втім, важко вважати, що на початку XX століття Ковалевський міг передбачити реалії сучасного демократичного світу.

Окремо слід зупинитися на історико-правових студіях Ковалевського. Він належав до тих представників соціологічної школи права, які приділяли велику увагу історичному досвіду правового регулювання, оскільки його дослідження давало можливість забезпечити і соціолого-правову науку, і власне теоретичне правознавство необхідним емпіричним матеріалом. У таких фундаментальних правничих науках як історія права і держави та юридична компаративістика Ковалевський залишив помітний слід як теоретик і практик застосування порівняльно-правового методу, що також сприяло усвідомленню змісту історичного розвитку права.

Висновки. Таким чином, з одного боку, бачимо розуміння Ковалевським солідарності як справедливості, з іншого – неприйняття природно-правових теорій. Відтак, методологія і обґрунтування ним сутності права і змісту його історичного удосконалення ґрунтувалися на позиціях не правового суб'єктивізму, притаманного переважній більшості філософсько-правових доктрин, а на позиціях об'єктивізму. Право у його історичному розвитку розглядається не як ідеальний конструкт, тобто належне, а як похідне від закономірностей суспільного розвитку.

З цієї точки зору історіософське розуміння права Ковалевським більше орієнтоване, як видається, на вплив суспільства на право, ніж навпаки. Разом з тим, він звертав увагу на аксіологічну сутність права, стверджуючи його

первинність відносно держави, не зводячи повністю силу права до державного примусу.

Учений виходив з того, що право є соціально обумовленим продуктом боротьби людей за виживання, для чого вони мали об'єднуватися. Рушієм і двигуном соціального прогресу, а отже удосконалення і розвитку правового порядку, є потреба суспільної солідарності. Право є нормативним виразом солідарності, закономірним й історично обумовленим явищем. Зі змінами суспільного ладу (родова, общинна, державна організація) трансформувалися і розвивалися і саме право, і уявлення про нього. Інтерпретація Ковалевським змісту права, ґрунтована на теорії генетичної соціології, широке застосування ним порівняльно-правового й історико-генетичного методів у історико-правових дослідженнях дозволили йому сформулювати концептуальне бачення змісту розвитку права як динамічного соціального процесу. При цьому справедливість, свобода, права людини як соціально значущі категорії є змінними, залежними від історичного етапу розвитку суспільства та його закономірностей, обумовленими посилення потреб суспільної солідарності.

Шляхом зіставлення порівнюваного (однорідного й однотипного) у суспільному розвитку можна знайти загальні його закономірності. Ці закономірності, вірніше закони суспільного розвитку діють у трьох основних сферах суспільного буття. Закони проявляються у змінах. Ці зміни в кожній з трьох сфер мають свої джерела і причини: у економіці це зростання чисельності населення на Землі; у політиці – економічні зрушення; у громадському житті – політична практика.

Розуміння змісту цих змін, закономірностей, що їх спричиняють, вимагають звернення до історичного досвіду, і водночас, до використання порівняльного методу в історичних, передусім історико-правових дослідженнях. Опертість на історичний досвід дозволяє пояснити сучасне становище суспільства, правової системи та правового порядку [див.: 3, с.279-280]. Прояв суспільної солідарності в якості соціальної справедливості, за Ковалевським, детермінований умовами громадянської рівності людей і забезпеченням їх потреб правовими інститутами і державою (це конституційна держава, а по суті, правова). Саме це як відповідь на потребу зростання суспільної солідарності й є змістом розвитку права, правової

системи, правового порядку. Генетичною соціологічною теорією права з суспільною солідарністю як головною рушійною силою розвитку права і суспільства в цілому Ковалевський опонував вченню Маркса, де такою рушійною силою для розвитку суспільства і права була класова боротьба. Солідарність є нормою людського співжиття, а класова боротьба – навпа-

ки, аномалією. Як наслідок, Ковалевський обстоював еволюційний шлях розвитку суспільства і права на противагу революційному. Це дозволяло, на думку вченого, уникнути руйнування правового порядку і настання суспільного хаосу. Право в своєму розвитку має удосконалюватись як інструмент формування і функціонування справедливого суспільства..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Харків : Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. 480 с.
2. Богдашина О. М. Методика наукових досліджень М. М. Ковалевського. Гілея. Київ, 2012. Вип. 60. С.89-93.
3. Головкин О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник. У 2 ч. Ч.2. Україна. Харків: Право, 2025. 424 с.
4. Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія)//Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія: Соціологія. 2010. Вип.4. С.60-68.
5. Грушевський М. С. Пам'яті М. М. Ковалевського. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т.9. С.488-493.
6. Дамирлі М. А. М. Ковалевський: «В чем же, если не в сопоставлении, состоит метод сравнительный?». Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.) / М. А. Дамирлі. Одесса, 2007. С. 52-58.
7. Ковалевский М.М. Социология. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1910. Т.1-2.
8. Ковалевский М. М. Социология и сравнительная история права. Вестник воспитания. 1902. №2. С.31-63.
9. Ковалевский М.М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности: глава из истории прогресса. Интеллигенция в России: Сб. ст. СПб, 1910. С. 59–88.
10. Ковалевський М.М. Про особисті права. Електронний ресурс: Режим доступу: <https://studfile.net/preview/16816396/page:15/>
11. Ковалевский М.М. Общее конституционное право. СПб: Север, Б.г. 386, 120 с.
12. Ковальчук О.М. Науково-правові погляди Максима Максимовича Ковалевського. Науковий вісник публічного та приватного права. 2024. Вип.5. С.212-218.
13. Кресін О. В. Видатний юрист-компаративіст Максим Максимович Ковалевський. Право України. 2013. № 3-4. С.499-503.
14. Кресін О. В. Ковалевський Максим Максимович. Видатні компаративісти: творчий шлях, ідеї, праці / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2007. Вип. 4. С. 38-48.
15. Кресін О. В. Ковалевський Максим Максимович. Порівняльно-правові дослідження. 2006. №1. С.195-201.
16. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у XIX – XX століттях: проблеми становлення. Київ: Логос, 2011. 294 с.
17. Лисенко О. Я. Проблеми соціального прогресу в філософській і суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. : дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 1968. 520 с.
18. Майстренко І. Становлення і розвиток генетичної соціології. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 2. С.135–146.
19. Максим Максимович Ковалевський: біобібліогр. покажч. / авт. передм., уклад. проф. О. М. Богдашина ; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 196 с.
20. Мойсієнко В. Ліберальна концепція держави Максима Ковалевського. Політичний менеджмент. 2004. №1. С.144-152.
21. Ніколаєнко Н. В. Позитивістські основи державно-правових поглядів Максима Ковалевського. Віче. 2010. №12. С.21-23.
22. Ніколаєнко Н. В. Державно-правові погляди М. М. Ковалевського (загальнотеоретичні аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 215 с.
23. Прокопов Д. Є. Історико-правова теорія солідаризму М. Ковалевського як спосіб розв'язання проблеми генезису держави і права. Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2006. Вип.34. С.34-41.
24. Сердюк О.В. Соціологія права. Велика юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т.2. Філософія права. С.808-813.
25. Тарахонич Т. І. Ковалевський Максим Максимович. Антологія української юридичної думки / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ, 2002. Т.1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. С.201-204.
26. Шаляпін С. О. Порівняльно-історичне правознавство М. Ковалевського. Порівняльне правознавство. 2012. № 3-4. С. 453-478.
27. Шигаль Д. А. Історико-порівняльний метод М. М. Ковалевського у контексті структурно-функціонального аналізу. Проблеми законності: зб. наук. пр. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. Вип. 131. С. 3–14.
28. Sorokin P. A. Contemporary Sociological Theories. New York: Harper & Brothers, 1928.
29. Timasheff N. S. The Sociological Theory of Maxim Kovalevsky. American Catholic Sociological Review. 1948. Vol. 9, No.1. P.4-11.
30. Timasheff N. S. Late evolutionary thought: Kovalevsky, Keller and Hobhouse. Sociological theory, its nature and growth. 3rd ed. New York, 1967. P.134–135.
31. Walicki A. A History of Russian Thought: From the Enlightenment to Marxism. Stanford: Stanford University Press, 1979.
32. Walicki A. A History of Russian thought: from the Enlightenment to Marxism. Oxford : Clarendon press., 1980. 456 p.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2026
Стаття рекомендована до друку 25.05.2026

Переглянуто 19.04.2026.
Опубліковано 30.05.2026

O. M. HOLOVKO

Doctor of Law, Professor,
Honored lawyer of Ukraine, Professor of the Department
of State and Law disciplines of the Faculty of Law
E-mail: oholovko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

CONTENT AND DIRECTION ON THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF LAW AND THE STATE ACCORDING TO MAXYM KOVALEVSKY

ANNOTATION. *Introduction.* The article is dedicated to a comprehensive analysis of the scientific heritage of Maksym Maksymovych Kovalevsky (1851-1916), a prominent social scientist, within the context of the historiosophy and sociology of law. The relevance of the study is driven by the need to overcome the ambiguity of the sociological tradition in modern Ukrainian legal discourse, as well as the necessity to deconstruct imperial myths regarding the "appropriation" of the scientist's persona by Russian science. The purpose of the article is to characterize the content of legal development through the prism of Kovalevsky's sociological theory, highlighting his unique views on law as a socio-cultural phenomenon. The work employs methods of systemic analysis, the comparative-historical method. The author's scientific approach allows for tracing the connection between European positivism and original Ukrainian legal thought of the late 19th and early 20th centuries.

Summary of Research Results. As a result of the analysis, it is established that M. Kovalevsky was one of the founders of the sociological variety of positivism, which radically differed from the legalistic-dogmatic approach. His teaching is based on the concept of genetic sociology, which views law as an inseparable social product that originates simultaneously with the first social unions, predating the emergence of the state. The central category in the scientist's theory is social solidarity. Unlike the Marxist theory of class struggle, Kovalevsky saw social solidarity as the primary driving force of social progress. The author proves that for Kovalevsky, law is the normative expression of solidarity. The scientist criticized the metaphysical doctrines of natural law, considering them detached from practice, while simultaneously rejecting the absolute power of the state in creating legal norms. The article details the transformation of the categories of "justice," "freedom," and "human rights" within Kovalevsky's system. Justice is interpreted not as an absolute idea, but as a shifting requirement of social solidarity that evolves along with the environment. Freedom is viewed as a condition for the development of individual autonomy, which does not contradict solidarity but is a necessary element of modern constitutionalism. Particular attention is paid to the scientist's contribution to comparative law and his influence on global science.

Conclusions. Summarizing, the author emphasizes the objectivist nature of M. Kovalevsky's theory, where law appears as a product of sociogenesis rather than merely state will or an abstract ideal. It is proven that the concept of social solidarity allowed the scientist to justify an evolutionary path of social development as an alternative to revolutionary upheavals. Law in this context acts as the main regulator ensuring the transition from a primitive "herd" to civilized citizenship. Kovalevsky's heritage, imbued with the Ukrainian cultural-identity code and European intellectualism, remains a fundamental basis for the development of modern philosophy of law and sociological jurisprudence in Ukraine.

KEY WORDS: *Maksym Kovalevsky, sociological jurisprudence, social solidarity, genetic sociology of law, historiosophy of law, comparative law.*

REFERENCES

1. Bohdashyna O.M. (2010). Positivism in historical science in Ukraine (1860s – 1920s). Kharkiv: Virovets A.P. "Apostroph". 480 p. (in Ukrainian).
2. Bohdashyna O.M. (2012). Methodology of scientific research of M.M. Kovalevskiyi. Gileya. Issue 60. P. 89-93 (in Ukrainian).
3. Holovko O.M., Kahanovska T.I. (2025). History of doctrines about law and state. Textbook. In 2 parts. Part 2. Ukraine. Kharkiv: Pravo. 424 p. (in Ukrainian).
4. Hrushevskiyi M.S. (2010). The beginnings of citizenship (genetic sociology). Bulletin of the Ivan Franko National University of Lviv. Series: Sociology. Vol. 4. P. 60-68 (in Ukrainian).
5. Hrushevskiyi M.S. (2007). In memory of M.M. Kovalevskiyi. Works: in 50 vols. Vol. 9. Lviv: Svit. P. 488-493 (in Ukrainian).
6. Damyrlly M.A. (2007). M. Kovalevskiyi: "What, if not in comparison, is the comparative method?". Comparative legal science in Ukraine: theoretical and methodological traditions (19th – early 20th centuries). Odesa. P. 52-58 (in Russian).
7. Kovalevskiyi M.M. (1910). Sociology. St. Petersburg: Tip. M.M. Stasyulevicha. Vols. 1-2 (in Russian).
8. Kovalevskiyi M.M. (1902). Sociology and comparative history of law. Vestnik vospitaniya. No. 2. P. 31-63 (in Russian).

- 9.Kovalevskyi M.M. (1910). Relationship between freedom and social solidarity: a chapter from the history of progress. In: *Intelligentsia in Russia: collection of articles*. St. Petersburg. P. 59–88 (in Russian).
- 10.Kovalevskyi M.M. On individual rights. Electronic resource: URL: <https://studfile.net/preview/16816396/page:15/> (in Ukrainian).
- 11.Kovalevskyi M.M. (n.d.). *General Constitutional Law*. St. Petersburg: Sever. 386, 120 p. (in Russian).
- 12.Kovalchuk O.M. (2024). Scientific and legal views of Maksym Maksymovych Kovalevskyi. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*. Issue 5. P. 212-218 (in Ukrainian).
- 13.Kresin O.V. (2013). Outstanding comparative lawyer Maksym Maksymovych Kovalevskyi. *Law of Ukraine*. No. 3-4. P. 499-503 (in Ukrainian).
- 14.Kresin O.V. (2007). Kovalevskyi Maksym Maksymovych. Outstanding comparativists: creative path, ideas, works. Issue 4. P. 38-48 (in Ukrainian).
- 15.Kresin O.V. (2006). Kovalevskyi Maksym Maksymovych. *Comparative legal research*. No. 1. P. 195-201 (in Ukrainian).
- 16.Kresin O.V. (2011). *Comparative Law in the 19th – 20th Centuries: Problems of Formation*. Kyiv: Logos. 294 p. (in Ukrainian).
- 17.Lysenko O.I. (1968). Problems of social progress in the philosophical and socio-political thought of Ukraine in the second half of the 19th century: thesis for the degree of Doctor of Philosophical Sciences. Kyiv. 520 p. (in Ukrainian).
- 18.Maistrenko I. (2002). Formation and development of genetic sociology. *Sociology: theory, methods, marketing*. No. 2. P. 135–146 (in Ukrainian).
- 19.Bohdashyna O.M. (Comp.) (2021). *Maksym Maksymovych Kovalevskyi: bio-bibliographic index*. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University. 196 p. (in Ukrainian).
- 20.Moisiienko V. (2004). Liberal concept of the state of Maksym Kovalevskyi. *Political Management*. No. 1. P. 144-152 (in Ukrainian).
- 21.Nikolaienko N.V. (2010). Positivist foundations of state-legal views of Maksym Kovalevskyi. *Viche*. No. 12. P. 21-23 (in Ukrainian).
- 22.Nikolaienko N.V. (2011). State-legal views of M. M. Kovalevskyi (general theoretical aspects): thesis for the degree of Candidate of Legal Sciences: 12.00.01. Kyiv. 215 p. (in Ukrainian).
- 23.Prokopov D.I. (2006). Historical-legal theory of M. Kovalevskyi's solidarism as a way to solve the problem of the genesis of state and law. *State and Law: collection of scientific works. Legal and political sciences*. Vol. 34. P. 34-41 (in Ukrainian).
- 24.Serdiuk O.V. (2016). Sociology of law. *Great legal encyclopedia: in 20 vols. Vol. 2: Philosophy of Law*. Kharkiv: Pravo. P. 808-813 (in Ukrainian).
- 25.Tarakhonch T.I. (2002). Maksym Maksymovych Kovalevskyi. *Anthology of Ukrainian legal thought*. Vol. 1: General theory of state and law, philosophy and encyclopedia of law. Kyiv. P. 201-204 (in Ukrainian).
- 26.Shaliapin S.O. (2012). Comparative-historical jurisprudence of M. Kovalevskyi. *Comparative Law*. No. 3-4. P. 453-478 (in Ukrainian).
- 27.Shyhal D.A. (2015). Historical-comparative method of M.M. Kovalevskyi in the context of structural-functional analysis. *Problems of Legality*. Vol. 131. P. 3–14 (in Ukrainian).
- 28.Sorokin P.A. (1928). *Contemporary Sociological Theories*. New York: Harper & Brothers (in English).
- 29.Timasheff N.S. (1948). The Sociological Theory of Maxim Kovalevsky. *American Catholic Sociological Review*. Vol. 9, No. 1. P. 4-11 (in English).
- 30.Timasheff N.S. (1967). Late evolutionary thought: Kovalevsky, Keller and Hobhouse. *Sociological theory, its nature and growth*. 3rd ed. New York. P. 134–135 (in English).
- 31.Walicki A. (1979). *A History of Russian Thought: From the Enlightenment to Marxism*. Stanford: Stanford University Press (in English).
- 32.Walicki A. (1980). *A History of Russian thought: from the Enlightenment to Marxism*. Oxford: Clarendon Press. 456 p. (in English)..

The article was received by the editors 11.03.2026
The article is recommended for printing 25.05.2026

The article was revised 19.04.2026
This article published 30.05.2026